

STANISŁAW KOZIEŁ

BADANIA ARCHEOLOGICZNE W KRAKOWIE NA WAWELU W LATACH 1970-1976

Prace wykopaliskowe na wzgórzu wawelskim prowadzone są z ramienia Kierownictwa Odnowienia Zamku Królewskiego na Wawelu i Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu¹. Podobnie jak w latach ubiegłych, wpływały one z długofalowego programu naukowo-badawczego oraz z pilnych potrzeb muzealno-konserwatorskich zmierzających do utrwalenia zabytkowej substancji architektonicznej zamku i urzędzenia rezerwatu archeologiczno-architektonicznego w przyziemiu budynku 5 zamykającym od zachodu dziedziniec arkadowy. Ponadto w aspekcie racjonalnym towarzyszyły robotom ziemnym przy wymianie i zakładaniu nowych ciągów instalacji energetycznej, wodno-kanalizacyjnej itp.²

Ograniczając się do przeglądu najważniejszych rezultatów badawczych, ujętego w miarę możliwości w porządku chronologicznym, w pierwszej kolejności trzeba wspomnieć o odkryciach archeologicznych dokonanych przy pierwszej romańskiej katedrze odnoszonej do 1 połowy XI w.³, znanej dotąd z zarysu części wschodniej (transept z dwiema absydami od wschodu i krypta pod absydowym prezbiterium). Uprzedzając omówienie wyników prac wykopaliskowych prowadzonych w r. 1970 i 1972, warto przypomnieć, że rozpoznania z lat 1968-1969 dokonane przy północnym zamknięciu transeptu⁴ zaprzeczyły możliwości umiejscowienia tu i po przeciwnej stronie okrągłej wieżyczki z klatką schodową wyprowadzającą na emporę — jedną z dwóch w ramionach transeptu — co przyjmowano w niektórych koncepcjach rekonstrukcyjnych⁵. Nadto pozwoliły stwierdzić, że fundament muru zamykającego transept od północy jest wykonany w całości z materiału kamiennego pozyskanego z rozbiórki naziemnej partii przedromańskiej budowli. Rozwiązanie zagadki pochodzenia wtórnie użytego budulca przyniosły eksploracje archeologiczne prowadzone na dziedzińcu Batorego w północnej części Wawelu, w miejscu hipotetycznie rekonstruowanej zachodniej części pierwszej romańskiej katedry. Pośród różnych fundamentów nie istniejącej dziś zabudowy skupionej w tym rejonie⁶ natrafiono na odcinkowo zachowany fragment przedromańskiego muru wykonanego w technice *opus emplectum*, z gipsową zaprawą,

¹ Badania archeologiczne prowadził zespół pod kierunkiem A. Żakiego, a następnie S. Kozieła.

² Wzmianki o ważniejszych odkryciach archeologicznych na Wawelu dokonanych w l. 1970-1976 zamieszczono w kolejnych tomach „Informatora Archeologicznego”. Nadto wybrane zagadnienia referowano na posiedzeniach Komisji Archeologicznej Oddziału PAN w Krakowie.

³ Prace wykopaliskowe prowadzili M. Krokówna i K. Szuwarowski, a ponadto S. Alfawicka.

⁴ Wyniki badań terenowych M. Krokówny.

⁵ K. Żurawska, *Zagadnienie transeptu pierwszej katedry wawelskiej*, „Prace z Historii Sztuki UJ”, z. 2: 1965, s. 19-94.

⁶ W toku prac wykopaliskowych ujawniono liczne relikty murów. Część z nich jest pozostałością renesansowych łaźni królewskich, inne pochodzą z niezidentyfikowanej gotyckiej zabudowy.

o licach z płytkowo formowanego wapienia górnojurańskiego układanego warstwami. Te cechy technologiczne łączą go z młodszą fazą wawelskiej architektury przedromańskiej o zaprawie gipsowej, odnoszonej w szerszych ramach chronologicznych do 2. połowy X w. Dotychczasowe ustalenia terenowe i przesłanki płynące ze źródeł pisanych, jak również proveniencja wezwania Św. Wacława, patrona kolejnych katedr na Wawelu lokalizowanych w tym miejscu, skłaniają do przypuszczeń, że te skromne na razie murowane pozostałości najpewniej trzeba odnieść do przedromańskiego kościoła Św. Wacława, który w roku 1000 wraz z założeniem biskupstwa krakowskiego podniesiono do rangi katedry. Ten dość prawdopodobny patronat pozwala umiejscawiać budowę świątyni w okresie czeskiego panowania w Krakowie sięgającego do 4 ćwierci X w.⁷ Jest kwestią otwartą, czy powstanie pierwszej romańskiej katedry w 1. połowie XI w. spowodowało całkowitą likwidację starszej budowli. Na obecnym etapie badań wolno też przyjmować, że jej budowa mogła się ograniczać tylko do rozbudowy przedromańskiego kościoła przez dodanie transeptu i nowego prezbiterium. W takim ujęciu łatwiej doszukać się przyczyn podjęcia już w 2. połowie XI w. prac przy wznoszeniu drugiej romańskiej katedry usytuowanej tuż przy poprzedniej, pozostawionej jedynie w partii wschodniej o romańskich murach.

Prócz tego w 1970 r. dokonano weryfikacji reliktu muru tzw. sali o 24 słupach, powszechnie uważanej za element świeckiej zabudowy Wawelu (sala rycerska, palatium) z XI-XII bądź z 1. połowy XIII w. Prace wykopaliskowe koncentrowały się w sieni północnego skrzydła renesansowego zamku wyprowadzającej z dziedzińca arkadowego na północne stoki wzgórza⁸, gdzie według planów publikowanych przez A. Szyszko-Bohusza⁹ przebiegał ujawniony przez niego odcinek wiązany z południowym murem magistralnym tej budowli. Mimo iż eksploracje archeologiczne sięgały poziomu skały, nie stwierdzono tu warstw wczesnośredniowiecznych ani poszukiwanego reliktu architektonicznego. Powyższe rezultaty podkreślają hipotetyczność dotychczasowej interpretacji układu przestrzennego tzw. romańskiej sali o 24 słupach, opartego na murowanych pozostałościach budowli uwzględnionych przy jej rekonstrukcji. Nieodzowne są dalsze badania terenowe zmierzające do rozwiązania kwestii budzących dziś wątpliwości.

Istotnym odkryciem architektonicznych i obserwacji stratygraficznych dostarczyły prace ziemne prowadzone w l. 1970 i 1971 podczas zakładania ciągów najróżniejszych instalacji prowadzonych wokół wzgórza wawelskiego¹⁰. Zakres tych ustaleń pomnożyły wiercenia za pomocą penetrometru wykonane w obrębie tych wykopów. Przy dojściu na Wawel od ulicy Kanoniczej odsłonięto reszty gotyckich murów dolnej bramy zamku, a od wschodu ujawniono pozostałości miejskiego muru obronnego łączącego dawną bramę Grodzką z późnośredniowiecznymi fortyfikacjami Wawelu. Ponadto natrafiono na liczne fundamenty nie istniejącej dziś zabudowy nowożytnej skupionej wokół wzgórza, która — podobnie jak i inne najróżniejsze prace ziemne — zatarła pierwotny układ warstw kulturowych. Po północnej stronie, pod nowożytnymi nasypami, stwierdzono namuły rzeczne o miąższości przekraczającej dwa metry. Zgodnie z relacjami źródeł pisanych należy je wiązać z odnogą Rudawy zwaną Wisełką, przekopaną w późnym średniowieczu

⁷ S. Kozieł, *Zagadnienie funkcji czworokątnej budowli przedromańskiej na Wawelu*, Spraw. PAN Kraków, lipiec-grudzień 1971, s. 352; tenże, *Zagadkowy kościół B na tle innych przedromańskich budowli wawelskich*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, R. 18: 1973, z. 2, s. 123-124.

⁸ Rozpoznanie K. Szuwarowskiego.

⁹ A. Szyszko-Bohusz, *Z historii romańskiego Wawelu*, „Rocznik Krakowski”, R. 19: 1923, s. 1-23.

¹⁰ W pracach uczestniczyli: S. Alfawicka, M. Nowosad, E. Nosek, K. Szuwarowski, M. Fraś.

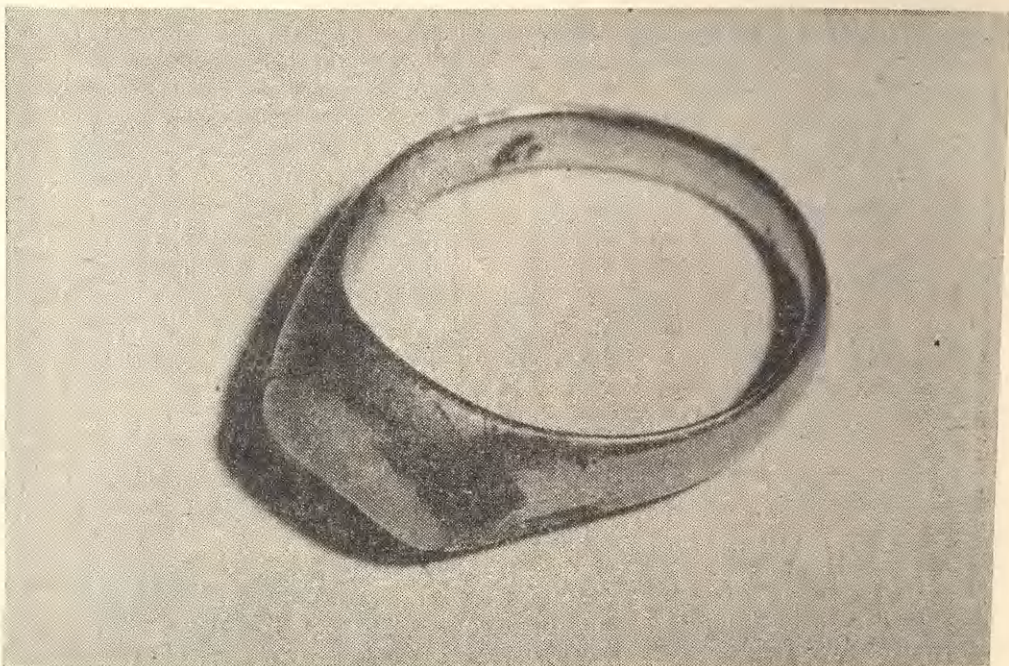
między Wawelem a Okołem, czego dowodzą znacznie wyższe niwelety pierwotnego stropu piaszczystego calca uchwycone w bliskim sąsiedztwie. Interesujących spostrzeżeń dokonano w wykopach biegnących przy wschodniej podstawie wzgórza, gdzie na południe od murowanych fortyfikacji miejskich ujawniono humusowo-gliniaste nasypy, w których można się dopatrywać pozostałości wczesnośredniowiecznych umocnień obronnych wiążących Wawel z jego podgrodzium — Okołem, rekonstruowanych uprzednio w tym miejscu¹¹. Na ślady intensywnego osadnictwa z XI-XII w. natrafiono również od zachodu, a ściślej na północ od wejścia do Smoczej Jamy od strony Wisły.

Wyprzedzając zamierzone prace konserwatorskie, w latach 1972-1973 przeprowadzono badania archeologiczne w kaplicy Świętokrzyskiej (pod wezwaniem Św. Krzyża) przy katedrze¹². Warto przy tym wspomnieć, że została ufundowana w 3 ćwierci XV w. jako kaplica grobowa króla Kazimierza Jagiellończyka (zmarł w 1492 r.) i jego żony królowej Elżbiety (zmarła w 1505 r.). Wzorem przejętym z rytuału pogrzebowego praktykowanego w kościele prawosławnym w odniesieniu do władców dobudowano ją do zachodniej elewacji katedry. Przeprowadzone eksploracje pozwoliły na pełne poznanie zabytkowej treści kulturowej ukrytej pod obecną wykładziną wnętrza. Prócz posadzek z XV i XVIII-XX w. natrafiono na puste dziś dwie barokowe krypty, z których jedna była miejscem złożenia w 1676 r. zwłok Michała Korybuta Wiśniowieckiego (zmarł w 1673 r.), przeniesionych w 1858 r. do krypty Św. Leonarda pod zachodnim chórem drugiej romańskiej katedry. Ponadto zlokalizowano dwa gotyckie grobowce. Jeden z nich, zaznaczony nagrobkiem królewskim przy południowej ścianie kaplicy, okazał się w myśl relacji kroniki Macieja Miechowity grobem Kazimierza Jagiellończyka. Po otwarciu komory grobowej dokonano szczegółowych rozpoznań. Dno krypty przysłaniała warstwa zbutwiałych szczątków trumny wydrążonej w jednym odcinku pnia drzewa i podobnie wykonanego, przykrywającego ją pierwotnie płaskiego wieka. W tych pozostałościach znaleziono rozrzucone kości składające się na jeden kompletny szkielet mężczyzny w wieku ok. 70 lat oraz liczne regalia grobowe. Wśród znalezisk wyróżnia się fragment miecza o esowatym jelicu wraz z resztami okuć pochwy oraz złoty pierścień z turkusem o nerkowatym kształcie (ryc. 1). Uprzednio zwłoki były owinięte płaszczem z altembasu przetykanego srebrną nicią, który zachował się niemal w całości. Pokrywę czaszki przysłaniał pas wycięty z tejże tkaniny, opadający końcami na kości policzkowe. Na czole zachowały się reszty skórzanej korony powleczonej od zewnątrz żółtym lakierem, natomiast trójdzielne listki z jej zwieńczenia znaleziono luźno rozsypane. Ze skóry było też wykonane jabłko królewskie wypchane włosiem oraz wieniec kwiatonu berła o cienkim drewnianym trzonie.

Mury drugiego gotyckiego grobowca, niestety zniszczonego, odkryto przy północnej ścianie kaplicy, gdzie zgodnie z tradycją umiejscawiano grób królowej Elżbiety. Z wyjątkiem wschodniej części wyodrębnionej w niewielki aneks całe jego wnętrze wypełniał kamienny mur fundamentowy spojony obficie stosowaną zaprawą murarską. Z rozpoznań terenowych i analizy dokumentów wynika, że destrukcję grobowca spowodowano w 2 połowie XVIII w. w związku z umieszczeniem tu ciężkiego, marmurowego nagrobka króla Władysława Jagiełły, posadowionego na wymurowanym w tym celu fundamencie. W treści murowanego wypełniaka zawartego w obrębie grobowca ujawniono bardzo dużą ilość rozmaitych gotyckich, renesansowych i wczesnobarokowych detali architektonicznych z różnych gatunków piaskowca i marmuru, pochodzących ze zniszczonych epitafiów, nagrob-

¹¹ „Informator Archeologiczny 1972, badania w roku 1971”, s. 184.

¹² Badania prowadził S. Kozieł pod kierunkiem J. Szablowskiego i A. Majewskiego, przy współudziale S. Walczego i specjalistów różnych dyscyplin naukowych.

Ryc. 1. Kraków-Wawel. Złoty pierścień z turkusem z grobu króla Kazimierza Jagiellończyka

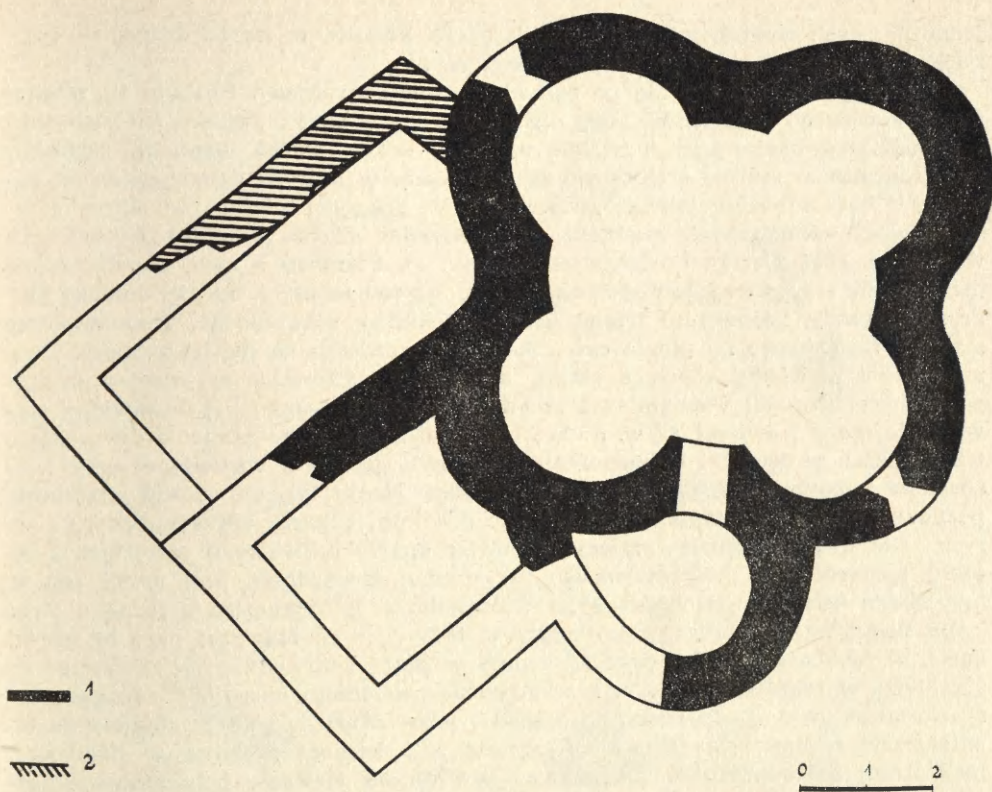
Gold finger-ring with a turquoise from the tomb of King Casimir Jagiello
Fot. S. Michta

ków i ołtarzy usuniętych podczas adaptacji wnętrza katedry w XVIII w. Wśród nich wyróżniają się dwa gotyckie zworniki, fragment renesansowego nagrobka figuralnego z czerwonego marmuru oraz cztery wczesnobarokowe kartusze z czarnego marmuru usunięte z kaplicy Lipskich podczas przebudowy dokonanej w latach 1743-1746. Do najcenniejszych należą cztery duże fragmenty płyt piaskowcowych pokryte jednostronnie reliefowym ornamentem plecionkowych kompozycji uzupełnianych niekiedy rozetami i wizerunkami zwierząt. Stylistycznie nawiązują do romańskiej płyty wmurowanej w kaplicy bpa Maciejowskiego i do dekoracyjnego wystroju architektonicznego pierwszej romańskiej katedry z 1 połowy XI w., z której niewątpliwie pochodzą.

Wschodnia część omawianego grobowca, wyodrębniona od pozostałej rodzajem muru z nieartykułowanych detali kamieniarskich, była zamknięta od góry XVIII-wiecznym sklepieniem z cegieł, a jej wnętrze wypełniał humus. W tej zminiaturyzowanej komorze grobowej znaleziono liczne kości ludzkie należące co najmniej do pięciu bardzo zdekompletowanych szkieletów. Tylko jeden kościec złożono w całości i właśnie jego należy identyfikować z tym, który został przeniesiony z grobowca. Inne kości, zapewne wydobyte okazjonalnie, zostały dorzucone wraz z nim do wzmiankowanego aneksu grobowego. Toteż ten właśnie należy identyfikować ze szczątkami królowej Elżbiety, co w pełni potwierdziły wyniki badań osteologicznych¹³. Stwierdzone zmiany i deformacje układu kostnego pozostają w zgodzie z wiekiem i opisami postaci królowej przekazanymi przez źródła pisane.

Trzeba też dodać, że prace wykopaliskowe w kaplicy Świętokrzyskiej wniosły nowe ustalenia do rekonstrukcji zachodniego zamknięcia południowej nawy kate-

¹³ Rozpoznanie osteologiczne Z. Marka i K. Jaegermanna.

Ryc. 2. Kraków-Wawel. Rzut poziomy rotundy NP Marii (wg S. Kozięła):

1 — tetrakonchos z masywem zachodnim o jednej wieży; 2 — dobudowane mauzoleum grobowe

Ground plan of the rotunda dedicated to the Virgin Mary (after S. Kozięła):

1 — tetrakonchos with western fabric with one tower, 2 — added mausoleum

Rys. L. Lakwaj

dry z 1364 r. Wykluczyły one możliwość umiejscawiania tu wejścia, w zamian za to wykazały istnienie reliktoowo zachowanej, nie znanej dotąd oktagonelnej wieży dobudowanej zapewne na przełomie XIV/XV w., a rozebranej podczas budowy kaplicy Świętokrzyskiej.

Eksploracje badawcze prowadzono również w rezerwacie archeologiczno-architektonicznym mieszczącym się w przyziemiu budynku 5, rozgraniczającym dziedzińce zewnętrzny i arkadowy. Zmierzają one do pełniejszego wyeksponowania niektórych szczegółów architektonicznych ujawnionych podczas uprzednich serii badań oraz do pozyskania uzupełniających rozpoznania archeologicznych i architektonicznych przy przedromańskiej rotundzie NP Marii zbudowanej na przełomie wieku X/XI¹⁴. W północno-wschodniej absydzie tego tetrakonchosu poszukiwano śladów przyziemia wejścia umiejscawianego tu przez A. Szyszko-Bohusza ze względu na znaczny ubytek pierwotnej substancji murywanej biegnącej w pionie szerokim pasem na całą wysokość absydy. Niestety, wypiętrzenie skalnego podłoża sięgające poziomu wnętrza budowli i zniszczenia muru uniemożliwiły dokonanie

¹⁴ Prace wykopaliskowe prowadził J. Niżnik, przy współudziale S. Walczego i S. Kozięła.

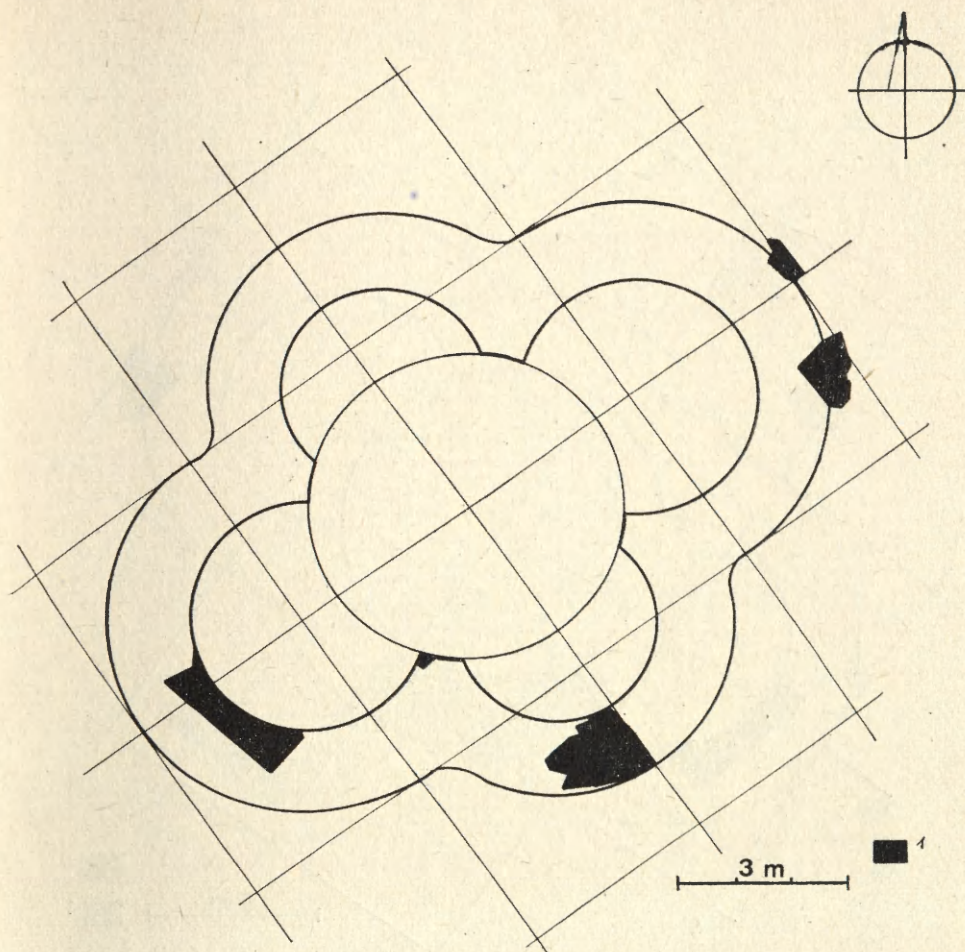
jednoznacznych rozstrzygnięć, pozostawiając tę kwestię w sferze domysłów opartych na analizie struktury przestrzennej rotundy.

Dalsze prace skupiały się po zachodniej stronie rotundy. Rozkuto tu wnętrze muru gotyckiego odsłaniając tym całkowicie lica absyd południowo-zachodniej i północno-zachodniej oraz pozostałe partie reliktyw dwóch prostych odcinków przedromańskich murów szczątkowo zachowanych, w których dopatrywano się palatium¹⁵ bądź monumentalnego grobowca¹⁶. W rzeczywistości są to skromne reszty dwóch zewnętrznych aneksów po zachodniej stronie świątyni wzniesionych w różnym, choć niezbyt odległym czasie (ryc. 2). Pierwszy z nich, konstrukcyjnie przewiązany z absydą południowo-zachodnią, a więc należący do pierwotnego programu rotundy, najpewniej trzeba uznać za relikty niewielkiego, zredukowanego masywu zachodniego na planie czworokąta, mieszczącego na piętrze empore, który uzupełniała niewielka wieża z klatką schodową, zachowana w przyziemiu przy południowej elewacji wspomnianej absydy. Natomiast drugi mur, dostawiony prawdopodobnie w I ćwierci XI w. do lica północno-zachodniego ramienia czworoliścia, trzeba uznać za szczątki monumentalnej budowli grobowej wzniesionej przy tejże absydzie i masywie zachodnim. Za taką interpretacją funkcji aneksu przemawia pochówek szkieletowy wyposażony w złote precjoza, odkryty uprzednio w jego zarysie. Jest to niewątpliwie książęcy grobowiec oparty na wzorach przejętych z rytuału pogrzebowego praktykowanego w kościele wschodnim. Być może, jest to mauzoleum księcia Świętopełka, syna Włodzimierza I, ożenionego z jedną z córek króla Bolesława Chrobrego, który zmarł w 1018 r., a co najwyżej parę lat po tej dacie. W toku omawianych prac odsłonięto w pełni zarys otworu wejściowego (?) przebitego w przedromańskim murze północno-zachodniej absydy, a następnie zamurowanego przy użyciu romańskiej kostki, prowadzący z wnętrza rotundy do hipotetycznie rekonstruowanego pomieszczenia nad komorą grobową w przyległym mauzoleum nekropolicznym. Odsłaniając zewnętrzną elewację południowo-zachodniej konchy przysłoniętą gotyckim murem, stwierdzono w niej późniejsze przemurowania wykonane przy użyciu ułamków gotyckich cegieł i fragmentów późnromańskich płytek ceramicznych pochodzących z posadzki ułożonej w katedrze w 1250 r., usuniętej po pożarze w 1305 r. Te ślady naprawy muru trzeba łączyć z odnowieniem rotundy NP Marii dokonany w XIV w. z polecenia Kazimierza Wielkiego. Powyższe ustalenia zmuszają do zmiany w przyjmowanej dotąd chronologii rozkuwanego muru gotyckiego łączonego z działalnością fortyfikacyjną księcia Konrada Mazowieckiego, wzmiankowaną w przekazach pisanych pod rokiem 1241. Podobnie jak i inne przyległe doń mury, trzeba go uznać za reszty gotyckiego zamku Kazimierza Wielkiego zbudowanego około połowy XIV w. Natomiast pozostałościami umocnień obronnych z połowy XIII w., poprowadzonych według relacji Długosza od katedry do rotundy NP Marii, są gliniasto-humusowe rozsypania wału kryjące suchą fosę wykutą w skale, biegnącą na linii wzmiankowanej w źródłach pisanych. Ślady tych obwałowań zachowały się w postaci humusu tkwiącego w wypłukanych spoinach przedromańskiego wątku na zewnętrznym licu absydy południowo-zachodniej, ukrytym dotąd pod późniejszą substancją murowaną.

Odkrycie w 1966 r. pod południowym skrzydłem budynku 5 reliktyw nieznanego przedromańskiego kościoła B zainicjowało trwające do dziś szeroko zakrojone badania archeologiczne zmierzające do poznania jednego z najstarszych pomników wawelskiej architektury kamiennej i włączenia go w obręb kolejnego rezerwatu archeologiczno-architektonicznego. W latach 1970-1975 prowadzono eksploracje w paru odosobnionych wykopach¹⁷. Ich rezultaty pozwoliły na uściślenie

¹⁵ K. Żurowska, *Rotunda wawelska. Studium nad centralną architekturą epoki piastowskiej*, „Studia do Dziejów Wawelu”, t. 3: 1968, s. 56.

¹⁶ A. Żaki, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, s. 144.

Ryc. 3. Kraków-Wawel. Rzut poziomy pierwszej fazy przedromańskiego kościoła B (wg S. Kozieła) — rotunda czteroabsydowa

1 — mury z pierwszej fazy

Ground plan of the first phase of the pre-Romanesque church B (after S. Kozieł) — four-apsed rotunda

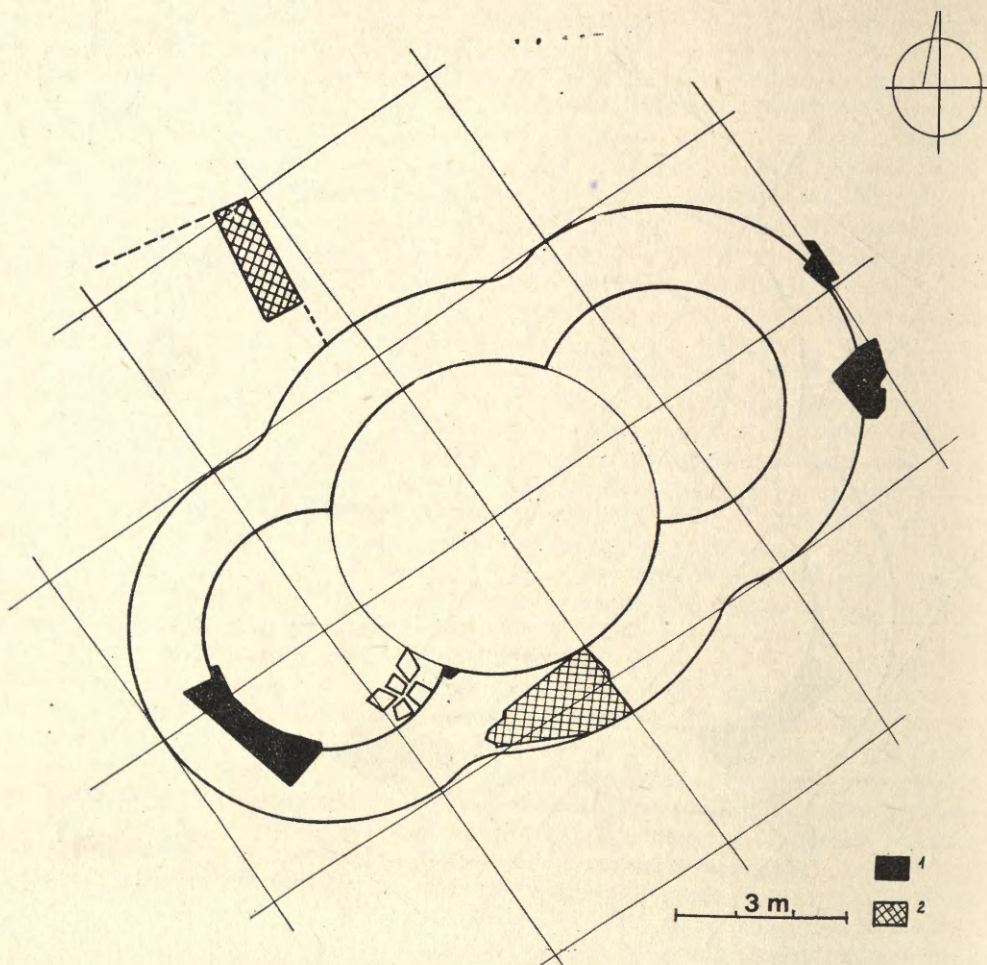
1 — walls of the first phase

Rys. L. Lakwaj

rzutu poziomego i odczytanie kolejnych przemian architektonicznych świątyni, a tym samym na eliminację niektórych przyjmowanych dotąd wariantów rekonstrukcyjnych. Ujawniono dalszą partię północno-wschodniej absydy, a od północy, w miejscu poszukiwanej konchy północno-zachodniej, odsłonięto w części pozostałości dwóch przedromańskich aneksów o zarysie prostokątnym. Suma dotychczasowych odkryć skłania do wyróżnienia w murach kościoła B trzech przedromańskich faz architektonicznych zamykających się między połową X a przełomem X/XI w.¹⁷ W ich świetle najstarsza świątynia miała postać czteroabsydowej rotundy o dwóch większych, podkowiastych absydach na osi północny wschód-

¹⁷ Badania prowadzili S. Kozieł i M. Fraś.

¹⁸ Kozieł, *Zagadkowy...*, s. 117-120.

Ryc. 4. Kraków-Wawel. Rzut poziomy drugiej fazy przedromańskiego kościoła B (wg S. Kozieła) — rotunda dwuabsydowa z aneksem od północy:

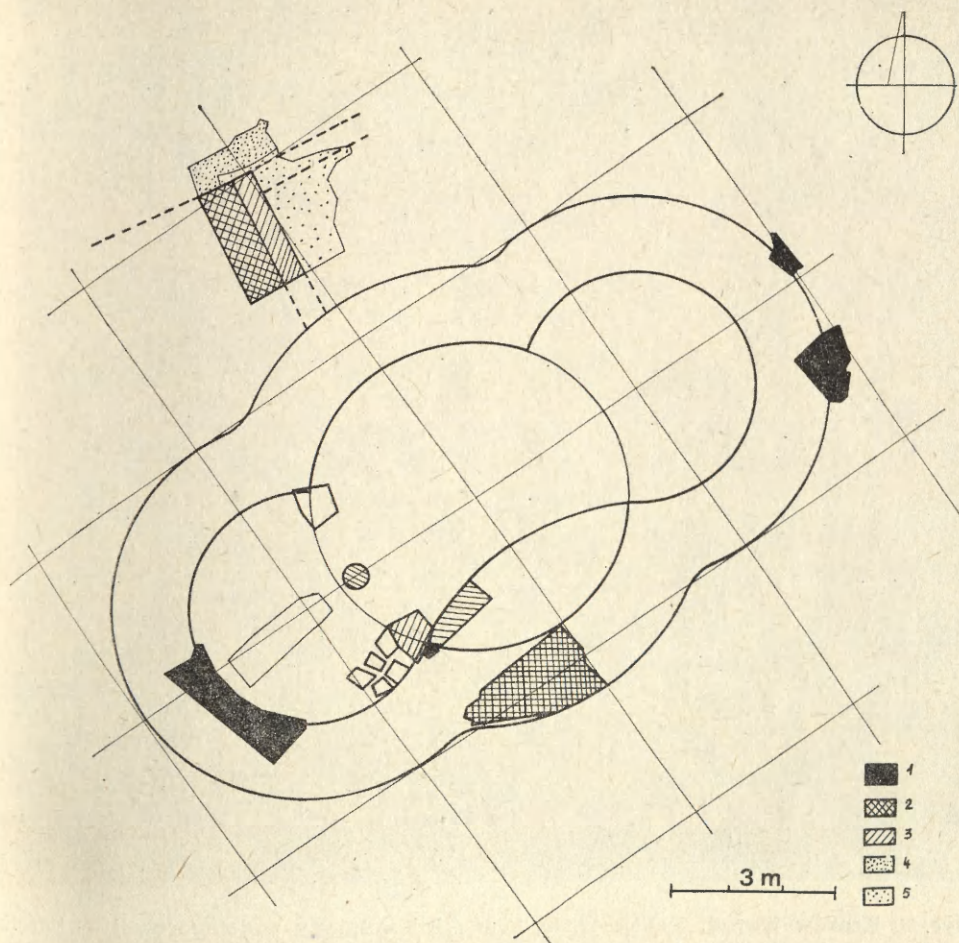
1 — mury z pierwszej fazy; 2 — mury z drugiej fazy

Ground plan of the second phase of the pre-Romanesque church B (after S. Kozieł) — two-apse rotunda with an annexe on the north side:

1 — walls of the first phase; 2 — walls of the second phase

Rys. L. Lakwaj

-południowy zachód i mniejszych na osi poprzecznej, będąc przykładem połączenia założenia centralnego i osiowego (ryc. 3). Niebawem przebudowano ją na dwuabsydowa, redukując płytsze konchy, i dodano niewielki aneks po północnej stronie absydy południowo-zachodniej (ryc. 4). W dalszej kolejności rozbudowano kościół o drugi aneks wzniesiony w miejscu nie istniejącej już konchy północno-zachodniej (ryc. 5). Z młodszej przybudówki zachowała się rozległa płyta fundamentowa z grubej warstwy kamieni wapiennych zalanych w stropie wylewką zaprawy gipsowej stanowiącej posadzkę pomieszczenia. Na niej posadowiono mur doklefony, podobnie jak wspomniany fundament płytowy, do nazymnej części starszego aneksu. Ich wzajemny stosunek bezspornie określa przynależność ostatniej dobudówki do trzeciej fazy przemian sylwetki kościoła B. Trzeba podkreślić, że mło-

Ryc. 5. Kraków-Wawel. Rzut poziomy trzeciej fazy przedromańskiego kościoła B (wg S. Kozieła) — rotunda dwuabsydowa z dwoma aneksami od północy i z balkonową emporą w południowo-zachodniej absydzie:

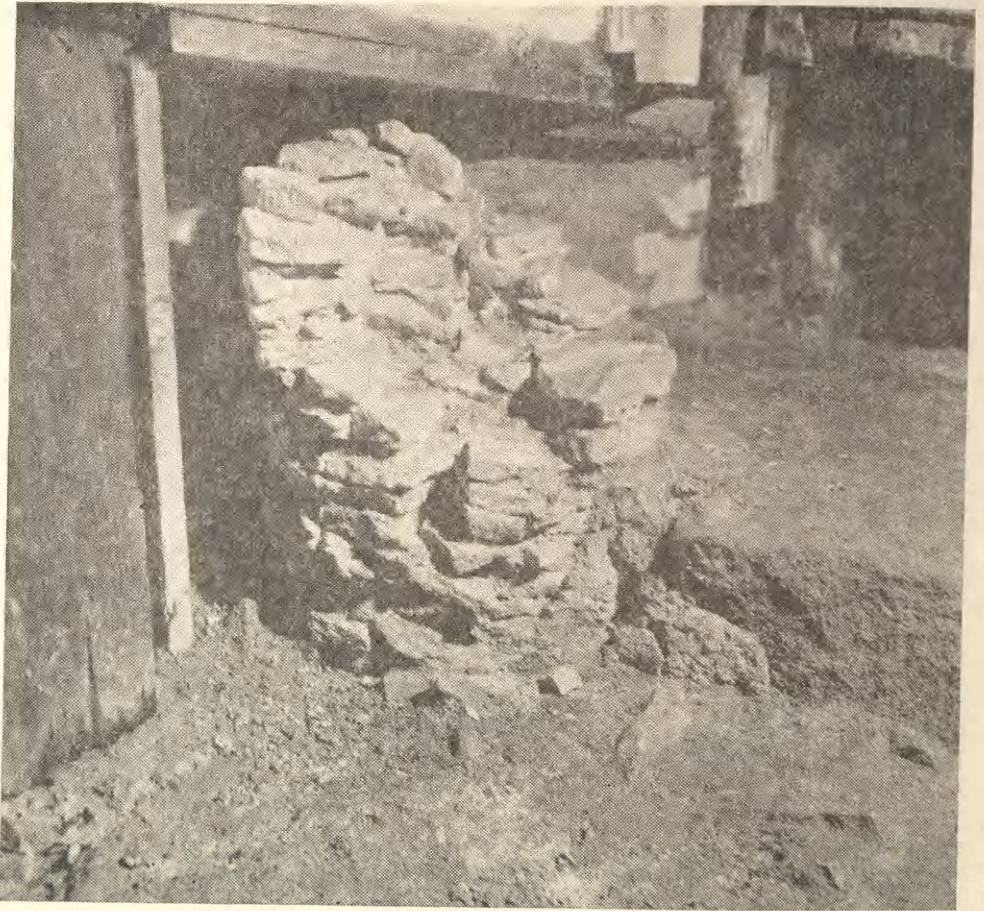
1 — mury z pierwszej fazy; 2 — mury z drugiej fazy; 3 — mury z trzeciej fazy; 4 — wylewka zaprawy na zewnątrz aneksów; 5 — posadzka gipsowa młodszego aneksu

Ground plan of the third phase of the pre-Romanesque church B (after S. Kozieł) — two-apse rotunda with two annexes on the north side and with a gallery in the south-west apse:

1 — walls of the first phase; 2 — walls of the second phase; 3 — walls of the third phase, 4 — layer of mortar on the outside of the annexes; 5 — plaster of Paris floor of the later annexe

Rys. L. Lakwaj

dszy mur, zbudowany podobnie jak wcześniejsze w technice *opus emplectum* przy użyciu zaprawy gipsowej, różni się od nich zastosowaniem w licach płaskoformowanych wapieni górnojurajskich, podczas gdy starsze (I-II faza) charakteryzują się użyciem sedimentacyjnego piaskowca wapnistego. Ma to kapitalne znaczenie — przynajmniej w aspekcie chronologii względnej — dla ustaleń czasowych pozostałych przedromańskich budowli wawelskich z gipsową zaprawą, wykonanych

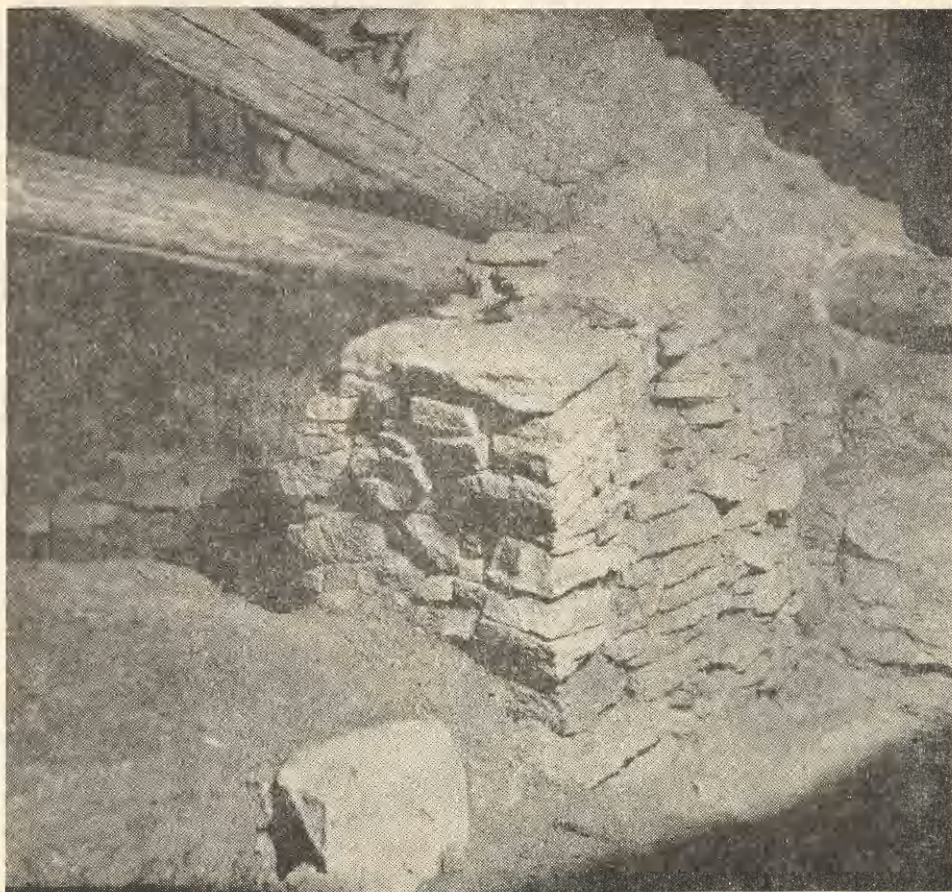

Ryc. 6. Kraków-Wawel. Relikt przedromańskiej kolumny podemporowej — trzecia faza kościoła B

Relic of the pre-Romanesque sub-gallery column — third phase of church B

Fot. E. Rachwał

z jednego bądź drugiego rodzaju budulca. Nie mniejszą rangę mają odkrycia dokonane w absydzie południowo-zachodniej. U jej podstawy, na osi konchy natrafiono na reszty okrągłej kolumny o średnicy ok. 50 cm (ryc. 6), murowanej z drobnych elementów wapienia górnojurańskiego osadzonych na gipsowej zaprawie. Jest to przedromańska kolumna podemporowa wspierająca pierwotnie łuki dwóch arkad opartych zewnętrznymi ramionami na filarach przyściennych, o czym świadczy jeden z nich, oparty na planie nieregularnego czworokąta i wykonany z płytek wapienia górnojurańskiego, odkryty u podstawy południowego ramienia absydy (ryc. 7). Wspomniane relikty są resztą balkonowej empyry zachodniej wbudowanej do wnętrza południowo-zachodniej absydy podczas adaptacji łączonych z trzecią fazą kościoła B. To odkrycie ustala ważny przedział chronologiczny w historii tej świątyni. Szczątki empyry zachodniej, tak charakterystycznej dla wczesnopiastowskich budowli sakralnych opartych na wzorcach z kręgu architektury o tradycjach karolińskich, natomiast obcej rotundom czeskim, zdają się dowodzić, że wzniesiono ją po włączeniu Małopolski do Państwa Polskiego pod koniec

Ryc. 7. Kraków-Wawel. Relikt filara przyściennego przedromańskiej empory — trzecia faza kościoła B

Relic of a wall pillar of the pre-Romanesque gallery — third phase of church B

Fot. E. Rachwał

X w. Te i inne przesłanki płynące z dotychczasowych rozpoznania przedromańskiej architektury wawelskiej oraz z relacji Ibrahima ibn Jakuba z 965/966 r. donoszącej o przynależności Krakowa do państwa Bolesława I, pozwalają odnieść budowę najstarszego kościoła B pod postacią czteroabsydowej rotundy do 3 ćwierci X w., kiedy to Małopolska, lub jej część, znajdowała się pod panowaniem czeskim.

Nadto pod emporą odsłonięto pozostałą część romańskiej płyty nagrobnej z rytym symbolizującym drzewo życia, kryjącej murowany grób dostojnika najpewniej z kręgu świeckiego. Dalsze groby z wczesnego średniowiecza wystąpiły na zewnątrz kościoła. Wśród nich wyróżnia się pochówek z ołowianą pateną znamionującą osobę duchowną, usytuowany przy północno-wschodniej absydzie. Należy on do starszej fazy przykościelnego cmentarza odnoszonej do 2 połowy X-XI w. Natomiast po północnej stronie świątyni — wówczas już rotundy o dwóch absydach — natrafiono na serię grobów szkieletowych młodszego cmentarza. Warto przy tym dodać, że ich wkopy wyprowadzone z wyższego horyzontu stratygraficznego przecięły gipsową posadzkę młodszego aneksu przedromańskiego, dowodząc tym likwidacji tej dobudówki już w XI w., a więc na długo przed wyburzeniem kościoła B około połowy XIII w.

Podczas prac wykopaliskowych przy tej świątyni ujawniono rozbudowany układ warstw kulturowych o ogólnej miąższości dochodzącej do 7 m. Grupują się one w 33 głównych kompleksach stratygraficznych będących odbiciem najróżniejszych przemian w topografii tego rejonu Wawelu, począwszy od doby starożytnej reprezentowanej przez pozostałości intensywnego osadnictwa ludności kultury łużyckiej z przełomu epoki brązu i żelaza aż do czasów współczesnych. Prócz reliktyw przedromańskiego kościoła B natrafiono w nich na reszty zabudowy drewnianej oraz murowanej niejednokrotnie wzmiankowanej w przekazach pisanych, do których czytelnie nawiązują poszczególne poziomy nawarstwień. Stworzyło to przejrzysty obraz stratygrafii kulturowej pozwalający na uściślenie chronologii względnej, a nawet bezwzględnej, zamkniętej w wąskich przedziałach czasowych. Szczególną wartość w tym względzie przedstawiają warstwy wczesnośredniowieczne ściśle związane z historią świątyni. Wyróżniony w nich poziom z okresu budowy przedromańskiego obiektu przypadającej na 3 ćwierć X w. między innymi pozwolił na sprecyzowanie kresu występowania tzw. ceramiki białej, która na Wawelu wyszła z użycia w czasach bliskich powstaniu kościoła B. Ten horyzont uchwycony również w pobliskich wykopach badawczych o rozbudowanych sekwencjach kulturowych poprzedzających pojawienie się tej budowli, wraz z analogicznymi ustaleniami dokonanymi przy relikwach innych pomników przedromańskiej architektury na Wawelu (mury domniemanej katedry Św. Wacława na tzw. dziedzińcu Batorego, domniemanego kościoła Św. Jerzego w zachodniej części wzgórza) dowodnie potwierdzają wiślańską metrykę grodu wawelskiego, sięgającą VIII-IX w.

Szeroko zakrojone prace wykopaliskowe prowadzono również nad Smoczą Jamą¹⁹, gdzie towarzyszyły dużemu przedsięwzięciu konserwatorskiemu zmierzającemu do zabezpieczenia tej jaskini. W jej wnętrzu wykonano kilka sondaży, które ujawniły charakter występujących tu namulisk, a penetracje speleologiczne doprowadziły do odkrycia nieznanego ciągu korytarza, być może wiodącego do nowej komory jaskini. Główne eksploracje archeologiczne skupiały się nad Smoczą Jamą, gdzie spod nasypów o blisko 10-metrowej miąższości odsłonięto dalsze partie murów fortyfikacji z końca XVIII w., przebudowywanych w wieku XIX²⁰. Fragmentarycznie rozpoznano je również w paru innych odkrywkach usytuowanych w południowej i zachodniej części Wawelu.

Najróżniejsze prace ziemne objęte nadzorem archeologicznym i badania o charakterze ratowniczym dostarczyły przyczynkowych obserwacji dotyczących umocnień obronnych z czasów poprzedzających powstanie gotyckich murów zamku okalających całe wzgórze²¹. Na południowej krawędzi wyniosłości wawelskiej (między basztami Panieńską i Sandomierską), a następnie w zachodniej (w rejonie Smocznej Jamy i wzdłuż elewacji budynku 7) zidentyfikowano gliniaste rozsypiska wału z 2 tercji XIII w. Nadto między basztami Sandomierską i Złodziejską, dzięki okazjonalnym odkrywkom i odwiertom za pomocą penetrometru, zagęszczono sieć punktów pozwalających na uściślenie południowo-zachodniego odcinka linii obwałowań sprzed połowy X w. Do ważnych ustaleń dotyczących wczesnośredniowiecznych fortyfikacji przyczynił się także wykop sondażowy usytuowany na wschodnim stoku — na zewnątrz gotyckiego zamku²². Ujawniono w nim rozbudowany układ warstw z X-XIII w., ukształtowanych w obrębie grodu, co potwierdza uprzednie

¹⁹ Prace wykopaliskowe realizowali K. Szuwarowski, a następnie Z. Pianowski i J. Firlet.

²⁰ Por. Z. Pianowski, J. Firlet, *Fortyfikacje kleszczowe w zachodniej części wzgórza wawelskiego*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury PAN Oddział w Krakowie” (w druku).

²¹ Badania terenowe prowadziły: S. Alfawicka, M. Krokówna, M. Nowosad.

²² Badania S. Alfawickiej.

Ryc. 8. Kraków-Wawel. Północno-wschodnie naroże przedromańskiej budowli odkrytej na zachodniej krawędzi wzgórza

North-east corner of the pre-Romanesque building discovered on the western edge of the hill

Fot. E. Barcik

przyjęcia uwzględniane w rekonstrukcjach wschodniej części linii wału obronnego, iż bieg fortyfikacji wczesnośredniowiecznych na tym odcinku trzeba umiejscawiać najpewniej u podstawy wzgórza.

Projekt nowego rezerwatu archeologiczno-architektonicznego zamykającego się w zarysie odsłoniętej partii murów kleszczowego systemu obronnego zachodniej części Wawelu wznoszonego w XVIII-XIX w. skłonił w 1975 r. do podjęcia dalszych prac wykopaliskowych w szerszym rejonie nad Smoczą Jamą²³. Celem ich było rozpatrzenie możliwości poszerzenia zamierzonej ekspozycji muzealnej o dalsze elementy zabytkowe i zweryfikowanie dotychczasowych rozpoznań terenowych dokonanych w latach ubiegłych. Przypomnieć należy, że już w l. 1948-1949 uchwycono tu

²³ Eksploracje terenowe prowadzili Z. Pianowski i J. Firlet, którzy rezultaty swych prac badawczych przedstawią w odrębnym sprawozdaniu.

Ryc. 9. Kraków-Wawel. Fragment wschodniej absydy budowli romańskiej odkrytej na zachodniej krawędzi wzgórza

Fragment of the east apse of the Romanesque building discovered on the western edge of the hill

Fot. E. Barcik

relikty walu obronnego z wczesnego średniowiecza, a w 1953 r. fragment muru o cechach przedromańskich posadowionego na ruinach tych umocnień. Mimo iż badania są jeszcze dalekie od ukończenia, już na obecnym etapie pozyskano szereg pierwszorzędnych odkryć i ustaleń stratygraficznych wyznaczających kolejny etap w poznaniu Wawelu z IX-XIV w. Ponownie odsłonięto fragment zagadkowego muru płytkowego ujawniony w 1953 r.²⁴, a w pobliżu wykonano odkrywkę archeologiczną, która odsłoniła bogaty układ nawarstwień kulturowych czytelnie odzwierciedlający liczne przemiany w topografii tego rejonu Wawelu. Rezultaty tych prac badawczych raz jeszcze potwierdziły wcześniejsze przypuszczenia oparte na analizie technologii najstarszej architektury wawelskiej, iż ten murowany relikw należy do młodszej serii przedromańskich budowli o zaprawie

²⁴ Ż a k i, *Archeologia...*, s. 61, 147.

gipsowej²⁵ (ryc. 8). Wykonany jest w technice *opus emplectum* o warstwowym wątku na licach z płasko formowanych wapieni górn jurajskich, co — w myśl przyjętych kryteriów chronologicznych — pozwala go odnieść do 2 połowy X w. Stwierdzono ponadto, że od północy jest zamknięty narożem zewnętrznym, które pozwala uznać ten mur za fragment wschodniej elewacji budowli. Pod nim wystąpiły pozostałości spalnego wału obronnego wzniesionego przed połową X w., jak należy wnioskować z powyższych ustaleń. Ten bezsporny kontekst stratygraficzny dowodnie określa zniszczenie grodu wiślańskiego w połowie X w., a następnie jego rynchą odbudowę w obrębie zmodyfikowanej linii obronnej, od zachodu najpewniej przesuniętej do podstawy wzgórza. Prócz wspomnianego reliktu murowanego obiektu do takich wniosków skłania rozbudowany kompleks warstw zalegający na szczątkach wiślańskich umocnień obronnych, ciągnący się również na zewnątrz wału. Potwierdzają to również inne pomniki przedromańskiej architektury (kościół B — I faza budowla czworokątna — domniemany basen chrzcielny) wzniesione w 3 ćwierci X w. Warto w tym miejscu podkreślić, że nigdy dotąd nie zarysował się tak wyraziście w stratygrafii nader ważny przedział chronologiczny w dziejach grodu, rozgraniczający wiślańską fazę Wawelu od czasów czeskiego władztwa w Krakowie.

Tuż po południowej stronie reszt przedromańskiej budowli, ale w wyższym poziomie, natrafiono na łuk dużej absydy wschodniej, murowanej z romańskiej kostki wapiennej (ryc. 9). Wiele przemawia za tym, że przedromańskie i romańskie pozostałości architektoniczne należą do dwóch kolejno wznoszonych kościołów pod wezwaniem Św. Jerzego²⁶. Jak uwidaczniają układ, charakter i wstępna chronologia warstw kulturowych, likwidację przedromańskiej świątyni i budowę romańskiej, zapewne jednonawowej z absydą od wschodu, trzeba umiejscawiać na przełomie XI/XII bądź w XII w. Mury tej ostatniej rozebrano w 2 tercji XIII w., w związku z poprowadzeniem w tym miejscu nowego wału obronnego, którego linię — w porównaniu z uprzednią — z powrotem cofnięto na krawędź wzgórza. Jak wykazały prace wykopaliskowe, przy wznoszeniu nowożytnych fortyfikacji murowanych, dokonano znacznej zmiany profilu zachodniego skłonu wzgórza wawelskiego, usuwając kilka tysięcy metrów sześciennych zalegających tu nawarstwień, a przy okazji zniszczono tkwiące w nich pozostałości obu kościołów zachowanych dziś jedynie pod postacią murów wschodnich partii budowli.

Ponadto z licznych odkrywek wykonanych w różnych punktach Wawelu przy okazji najróżniejszych prac konserwatorskich pozyskano obszerny zasób cząstkowych odkryć reliktyw średniowiecznej i nowożytnej architektury oraz rozpoznanych stratygraficznych, pomnażając tym zasób materiałów źródłowych do rekonstrukcji topografii Wawelu w różnych przekrojach czasowych.

*Kierownictwo Odnowienia
Zamku Królewskiego na Wawelu
Kraków*

²⁵ Kozieł, *Zagadkowy...*, s. 122-123.

²⁶ Wczesnośredniowieczną metrykę kościoła Św. Jerzego na Wawelu sugeruje J. Długosz, *Liber beneficiorum diocesis cracoviensis*, [w:] *Opera omnia*, t. 1, Kraków 1863, s. 592. Również S. Zakrzewski genezę legendy o smoku wawelskim wywodzi z kultu św. Jerzego na zamku krakowskim. Te przesłanki, odkrycie cmentarza wczesnośredniowiecznego w południowo-zachodniej części wzgórza koło baszty Sandomierskiej, wobec braku pozostałości wcześniejszej świątyni przy gotyckim kościele Św. Jerzego, skłoniły A. Żakiego do umiejscawiania w zachodniej części Wawelu wczesnośredniowiecznego kościoła, co ideowo zaznaczył na modelu grodu wawelskiego z przełomu XII/XIII w. (A. Żaki, *Der Wawel im frühen Mittelalter. Topographie der Hauptburg Polens*), „Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege”, t. 20/21: 1976, s. 649-655.

STANISŁAW KOZIEŁ

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS ON WAWEL IN KRAKÓW
in 1970—1976

The archaeological investigations conducted in 1970—1976 have yielded important sources for the study of early medieval Wawel and thus have furthered our knowledge concerning the history of one of the major Little Polish strongholds at the beginning of the Polish State. Among the discoveries and findings special attention claim those concerned with pre-Romanesque architecture of Wawel. Final investigations carried out at the rotunda dedicated to the Virgin Mary, which was erected at the turn of the 10th/11th centuries as a palatial chapel of one of the first Piast rulers, have exploited all possibilities of gaining more knowledge of this pre-Romanesque structure. Recapitulating the results of many years investigations it can be stated with a fair amount of certainty that this *tetrakonchos* was supplemented on the west by two small annexes represented today by relics of two walls. One of these is probably the vestige of the reduced west fabric with an upper gallery, which opened on to the south-west apse, supplemented by a round tower that has survived at the ground level of the south elevation of this apse. The second annexe, which was erected in the 1st quarter of the 11th century, is the relic of a prince's mausoleum based on the models adopted from the funerary rites of the Eastern church. There are many arguments in favour of the supposition that this was the tomb of the Russian prince Svyatopolk (son of Vladimir I, husband of one of the daughters of King Bolesław the Great) who died about 1018. Excavations were also continued at the oldest pre-Romanesque church of Wawel (church B) built in the 3rd quarter of the 10th century during the Bohemian rule in Little Poland. The discovery of the new parts of walls, combined with those previously discovered, has allowed us to distinguish these separate phases in the architectonic mass. Accordingly, a more exact reconstruction of this church was possible. The oldest structure was a four-apse rotunda with larger apses on the south-west to north-east axis. It was later rebuilt into a two-apse church with an annexe on the north side and still later it was extended by a second annexe and a western gallery built into the south-west apse. The erection of the western gallery (third phase), alien to Bohemian rotundas of this period, should be attributed to the time following the incorporation of Kraków into the Polish State in the 4th quarter of the 10th century, and preceding the erection of the rotunda dedicated to the Virgin Mary. The separation of the third phase of church B, based among others on a different building material, has allowed us to divide the remaining pre-Romanesque Wawel structures with the plaster of Paris mortar into two series. Consequently, their relative or even absolute chronology could be more exactly determined. In the so-called Batory courtyard, on the site of the reconstructed outline of the first Romanesque cathedral from the 1st half of the 11th century, part of a pre-Romanesque wall (later series of a building with a plaster of Paris mortar) was revealed. This wall is linked with the assumed St. Wenceslas church (invocation of Bohemian origin) which was granted the status of the cathedral when the bishopric of Kraków was founded in the year 1000. Moreover, on the western margin of the Wawel hill the already known section of a pre-Romanesque wall was again uncovered and the studies made have fully confirmed that it belongs to the later series of the architecture mentioned above. In close neighbourhood though in a higher stratigraphical level, part of a Romanesque apse (11th/12th-12th centuries) was revealed. As suggested by written records, the two features are relics of two successively erected churches dedicated to St. George.

It is noteworthy that the older church was built on the remains of a rampart. The fortification can thus be indisputably dated to the time before the mid-10th century. The stratigraphical sequence, presented above, and the architectonic study of the pre-Romanesque church B and of St. Mary's rotunda conclusively indicate three stages in the history of the early medieval stronghold on the Wawel hill: the Vislanian (2nd half of the 8th to mid-10th century), the Bohemian (2nd half of the 10th century), and the early Piast stage (from the end of the 10th century).

Other noteworthy results include the archaeological and architectonic discoveries made in the Święty Krzyż (Holy Cross) chapel in the cathedral, built in the 3rd quarter of the 15th century, where the tomb of King Casimir Jagiello (died 1492) was examined, yielding valuable grave regalia. The destroyed tomb of his wife, Queen Elisabeth (died 1505) was localized and her bones, which in the 18th century were deposited in a small annexe added to the tomb, were identified. Important data were also yielded by excavations conducted in the western part of the hill which revealed a whole series of changes in the fortification system of Wawel from the 8th-9th to the 19th century. Consequently, in future this region should become an archaeological and architectonic reserve which would illustrate the history of the Wawel fortifications.

